

ימי אימה בלבוב, 1941—1944

מלחמה

הייתי עיף מעבודתי המאומצת במכון. סיימתי עבודה בקורסים לתכנת מבוגרים לבחינות-כניסה למחלקת הפדגוגיה-מתמטית של המכון הפדגוגי. שומעי הקורסים באו בעיקר משטחי פולין הכבושים בידי הגרמנים. צעירים בעלי מקצועות שונים, בחיפושם אחר אמצעי-מחיה, ניצלו קורסים אלה, המשתתפים קיבלו מילגות. החובת ללמד פיזיקה בשפה חדשה — אוקראינית — קיפחה את הנאת הלמידה. אי-ידיעת המינוח בשפה זו הרגיזה והגבירה פי-כמה את השיעמום והעייפות. לכן ברצון יצאתי, במחצית יוני, לבז'וביץ לחופשה של 10 ימים. כאן פעל המרכז המיוחד לחלוקת המקומות באחת הווילות המולאמות כ„בית-פרגוצ'". שכני לחדר, כמו רוב הנופשים, היה רוסי.

אירועים מסויימים עוררו אי-שקט. בערבים בקעו מהחורשה הסמוכה אלומות-אור עצומות, מזרקורי יחידות הצבא שבסביבה. כמו כל הנופשים האחרים, כן גם אני, לא הקרתי ולא דרשתי לסיבת התופעות הללו. הייתי בחופשה. בערבים הייתי יוצא אל הטיילת הבז'וביציית, לכיכר שלפני החנת-הרכבת. והנה בימים האחרונים של חופשתי לא היתה הטיילת מוארת. אנשים נדחפו והצטופפו מסביב לאיש-מיליציה, עד מהרה נוכחתי לדעת שדמות זו מוכרת לי. לפני המלחמה היה מסתובב ברחוב הלגינות או ברחוב האקדמאים, בקרב נוער הוהב היהודי. כעת, במדים ובחותלות שלרגליו, היה מראשו של סרון זה עלוב למדי. אבל הוא ייצג עכשיו את השררה. בחוצפה נשף את עטן הסיגריה ישר לתוך פניה של הבחורה שלפניו. מיהרתי לכיוון החורשה, שם היה מקום מגורי. שוב הבויקו האורות משני הזרקורים וכעבור דקות מיספר ידקו החורשות קורקות-אור מנקודה אחת. הריכוז המפתיע של זרקורים ביישוב של בתי-פרגוצ' העלה בהכרח אי-אלו השערות-חרדה. החלטתי שעלי לחזור הביתה ומחר! עם ערב הייתי כבר בלבוב.

22 ביוני

רעם פתאומי עקר אותי משנתי. ניגשתי אל דלתות-הזכוכית המוליכות לגן. במזרח התגונו השקים בצבעי השחר; אות ליום יפה. ברחוב נאכילאק, הסמוך לגן, ראיתי קצין סובייטי תרומם את חולצתו תוך כדי מרוצה. הרעם הבלתי-יציפו העיר אותו משנתו, כמוני וכמו רבים אחרים. רעמי ההתפוצצויות באו באי-סדר. עד מהרה הבינותי שזהו מלחמה.

מערבולת של רגשות השתלטה עלי. לא הייתי מוכן למלחמה. המאורעות מאז ספטמבר 1939 התרחשו במהירות כזו שלא איפשרו לי להגיע לאיזון מחשבתי. ניגשתי אל המכון הפדאגוגי. כאן שררה אווירת תהוֹיֹוּבוֹהו בקרב הקרעים הסטודנטים כאחד. התקפת הגרמנים היתה בלתי צפויה. הצהונות הסובייטית לא הכינה את הציבור לאפשרות כזו. חרדה מיוחדת השתררה בקרב הסטודנטים היהודים, שלאחר כיבוש מערב־פולין עליידי הגרמנים נמצאו בלבוב. הימים הבאים הבתירו את המצב לאשורו. הצבא הגרמני עזה על לבוב. היה עלי להכריע: להישאר בלבוב או לפנות מזרחה. הנהלת המכון והמפלגה התעניינו רק בפליטים מהמזרח, סר אלי הקרצה הירשנברג, מתמטיקאי מעולה, קומניסט מהשקפתו, בא להתייעץ עמי: מה לעשות? התקשיתי למצוא תשובה באווירת זו של הפתעה מחולטת. בעקבות התעמולה הסובייטית האמנו בעוצמת הצבא האדום. בינתיים החלו להגיע שמועות שהילית־אוויר הגרמני מפציץ כבר בעומקה של בריית־המועצות: קיוב... אודיסה... מישהו מסר, שאחד הנגראלים הסובייטיים נכנע עם חייליו וללא קרב. הרחובות היו מדכאים. עברו טורים ארוכים של גברים ללא סדים: פועלי בתי־חרושת, כורים ואנשי קולחוזים שגויסו לצבא. הלכו ללא שירה. פניהם קודרות. הפליאה העובדה שגברים חזקים אלה צעדו ללא נשק, תרי החזית היתה קרובה. לאן הלכו? אף אחד לא ידע. הלכו מהמזרח. בימים אלה כיוונו את צעירי לבוב חיובי הגיוס — מזרחה. תהוֹיֹוּבוֹהו.

ביום השישי למלחמה הלכתי למכון. בחצר עלו באש קטעי מיסטימים. הדושים יצאו כבר במשאיות, מסר לי השרת בקול אדיש. רשם מזור, עצוב ותניגי כאחד, עלה ממסדרון המכון. תמיד היה הונטה, ואילו כעת הבהיק בריקותו, מאוכלס רק בפרוטוטומות של סטאלין שהוצבו בטורה אחת והלבינו כמעצבות בבית־עלמין. יצאתי מדוכא.

בעיר נשמעו יריות. הוסבר לי שהמחזרת האוקראינית פתחה בפעילות. ברחוב פלצ'ינסקי נתקלתי בשדרת חיילים וקציני נקרייד. חמושים בנשק אוטומטי, חפוי ראש (כך נדטה היה לי), קודרים ומווודות בידיהם, פניהם היו מזרחת. כמה וכמה פעמים נאלצתי להיחבא בשערי הבתים. היריות תכפו והתגברו. חילופי האש נמשכו עד מאוחר בלילה. למחרת פסקו היריות כמעט לגמרי. הרחוב התרוקן. אף אחד מדיירי ביתנו לא ידע מה מתרחש. בבוקר ה־29 ביוני פתחתי את שער הבית וראיתי לפני גבר חיזור ומגולח ראש, המבקש אוכל. הוא בא מבית־הסוהר שנפרץ, מבריגיד. בצהריים שמענו רעש אופנוע שחלף ברחוב. צוות האופנוע היה גרמני.

לבוב נפלה.

מהפך לחוק

בצהרי אותו יום הגיע חיל גרמני ממונע לרחובנו. החיילים עקרו את סורגי הברזל של הגן והתרווחו בתוכו עם כל הציוד הצבאי והמטבח. כל אחד מדיירי הבית בודאי קווה בדרכו הוא את היתקלותו הראשונה בגרמנים. בקומה הראשונה של הבית, בו התגוררתי עם לוסיה, דרה אוקראינית, שנתאלמנה לא מכבר מבעלה התובע הרוסי, עם בתה הקטנה. מעלינו גרו שתי

זקנות פולניות ואתן בן סבוגר, מסגר בשכלו. הם וקלים השוער התגוררו בבית עוד מלפני המלחמה. את הקומה השניה תפס אדמיניסטרטור-הרובע, אוקראיני, עם אשתו. תפקיד זה מילא גם בזמן השלטון הסובייטי, על אף הפסיפס הלאומי והדתי שררה הארמוניה ביחסי השכנות. כאשר אשת האדמיניסטרטור הכינה ארוחת-צהריים בשביל הקצינים הגרמנים שהתרווחו בנך, הושיבו אותי — בכדי לא לעורר חשדות — יחד אהם, ליד אותו שולחן. נתבקשתי להשתתף בשיחה. מצב זה לא נמשך זמן רב. כעבור זמן קצר התקפלו החיילים ופנו לדרכם. ניגשתי מחר לאמי, שהתגוררה עם אחי אלפרד ואדמונד ואחותי רוניה ברחוב מורארסקי. באי-אלה מקומות הבחנתי בדגלים אוקראיניים: צוויבים-כחולים. כך קידמו האוקראינים את פני הגרמנים. בבית אמי שרר אי-שקט. גודע שבמרכז העיר מתנפלים על יהודים עוברים-ורשבים, מכים, בוזים, רוצחים.

29 ביוני. שערי האסון האיום נפתחו לרווחה. הגורמות המקובלות ביחסי אנוש היו כלא היו. החושבים היהודים של לבוב הוצאו אל מחוץ לחוק. את הביצוע — לימדו הגרמנים. כבר ביום השני לכיבוש לבוב פתחו בהתעללויות המוניות. ברחוב חטפו עשרות יהודים, גברים ונשים, הבניסום לכלא שברחוב לונצקי ובמכות אילצום לנקות את התאים. כו-בזמן הפיצו שמועה שבתאי-הכלא נמצאו גופות של אנשים שנרצחו ונתלו עליידי הסובייטים בטרם שעזבו את העיר. שמועה זו הפיצו הגרמנים, שטענו כי מעשים אלה בוצעו בידי קומיסארים יהודים.

ספחד המצוד כמעט שלא יצאתי בשבועות הראשונים מהבית. מצאתי מחבוא אצל השכנים מהקומה השניה או במרתפים. בשהותי השתדלתי להיות בלתי-נראה. בדרך-כלל ישבתי על גווזרת הקימה השניה שפנתה אל הגן סכוד-העצים. ברובע זה גרתי 25 שנים. כתוצאה מעבודתי הפדאגוגית הממושכת נוצר אצלי הרגל מסויים של ראותנות. הרי כל הזמן הצגתי את עצמי לעיני התלמידים והסטודנטים. במצב חדש זה התמוזו החוישת הפחד מפני מצוד בתחרשת בושה מחמת החכרה להסתתר מעיני אנשים. עד אז לא האמנתי שטישהו מסוגל להסנידני.

הרחובות נאבילאק, פוטוצקי וליסטופאד היוו רובע ארי ב-90%. לכן נערכו ברחובות אלו מצודי-יהודים רק לעתים רחוקות. מהר מאוד נעלמו הדגלים האוקראיניים מהבתים; כנראה לפי פקודת הגרמנים. בחגיגות שנערכו בתיאטרון לרגל „שיתרו" אוקראיני, ציין הנגראל הגרמני, בתשובתו לנאומו התודה החמים של האינטליגנציה האוקראינית, רק זאת שהתיאטרון הלבובאי הוא נאה! נעלמו גם החיילים במדי הגרמנים ששרט צוויב-כחול על זרועם.

בינתיים, אזלו בבית מיצרבי המזון ולוסייה החלה לעסוק בעסקי-חלישין: פריטי לבוש תמורת מזון. הידנראט, שהוקם זה עתה, החל לפעול. את טבעות הזהב מסרנו כקונטריבוציה. במחרה התברר שיש צורך בתעודת-עבודה (אאוסוויז), בכדי לא ליפול קורבן למצוד. מרגע הטלת חובת ענידת הסרט עם מגני-דוד — קשה היה להתנהג כארי. פעם, בלכתי ברחוב קאזימיירסקי, חשתי פתאום בידיים האוחזות בי. זה היה גרוס, מתאגרף לבובאי ידוע, שחטף פועלים לעבודה אצל

גרמני אחד. גרום תרים אותי והטילני לתוך מטאית. דעריגשה המשפילה, שהתנהגו אתי כעם בהמה מובלת לשחיטה, לא הרפתה ממני כל זמן עבודתי אצל אותו גרמני.

אסונות זוועתיים פגעו במכרי הקרובים. מינקה, צעירונת שנישאה לא מוסן, נחטפה ברחוב ונלקחה לבית-ברשת הסמוך לחוית. כל מאמצי אחותה, סוגיה, ששנים רבות היתה בגרמניה, לשחררה — לא הועילו. לא הועילה ההיכרות עם משפחה גרמנית. לא הועילו הכספים. אפילו דמה הבלתי-ארי לא הציל את האומללה. המחיצה שחצצה בין מכרים ארים ללא-ארים גבחה והקשיחה. כאחד הימים הלכתי ברחוב סייקרסקי ונתקלתי עין בעין בד"ר ז. הראפיליווקה, שנים רבות לימדני באוניברסיטת לוב, היינו ידידים טובים. יחד למדנו פיזיקה. כעת, משנפגשנו, עבר על פני ורק מבטו החליק על הסרט שעל זרועי.

התחלתי לעבוד. למיספר ימים מצאתי עבודה כחשמלאי אצל תלמידי א. וויטאן. עבודה זו נתנה לי את ההודמנות להתבונן בהתנהגותה של משפחה גרמנית מסויימת, שבחודש השני לכיבוש באה להשתקע בלבוב. ביום עבודתי הוכנסו לדירה, שהוזרמה על-ידם, רהיטים יקרי-ערך ולפעמים עם תכולתם. על אחד המדפים הבתנתי בכנדי ילדים. הגרמנית הראתה ליהודים היכן להעמיד את הרהיטים. מתוך פרידות וזעם — מבלי שישגיוחו בו — תקע וויטאן, לפני צאתו מהדירה, את ידו לתוך מקלט-ראדיו יקר, שזה עתה הובא, ובמשיכה אחת קילקל את המכשיר. בקללה חרישית אל עבר הגרמנית צובנו את הדירה.

עבר אוגוסט ושוכ מצאתי את עצמי מחוסר עבודה.

ברשותי היו זמן והודמנויות להרהר בתמורות הסרות-התקדים שחלו במציאות שסבבינו. על יחסה של גרמניה הנאצית ליהודים ידעתי מהעתונות, מהראדיו ומפגישות ישירות עם מכרים שגורשו מגרמניה; כמזיכר היו מזכרות לי ההתפרצויות האנטישמיות שהתרחשו מזמן לזמן בפולין, אבל מקרים אלה לא נתנו לי כל יסוד להסקת מסקנות בה פסימיות כפי שנתנו לי כעת המקרים שקרו יום-יום. נוסף לכך, מקרים אלה הצטיינו בתאוסיותם. קשה היה למצוא להם איוו שהיא הצדקה תנינית.

שנים רבות התגוררה אמי ברחוב מורארסקה. היתה דמות ידועה: הרי גידלה ארבעה ילדים ושלושה מהם תפסו משרות ממשלתיות חשובות. את מאור פניה ואת שערות השיבה שלה הכירו הילדים ברחוב והמיד בירכה באדיבות. באחד הימים חזרה הביתה בוכיה. ברחוב מורארסקה נטפלו אליה שני נערים פולנים וחבטו בה באגרופיהם תוך קריאות גנאי ועלבון.

מחנה ה"לוטטואפה" במגרש התערוכה

בנסיגתו החפזוה מלבוב השאיר הצבא הסובייטי במגרשי "ידי-המזרח" לשעבר — מגרש התערוכה — ציוד רב. בשטח זה הקימו הגרמנים נקודת-מיון של שלל המלחמה. את הרכוש השדוד, שזרם ללא הפסק מחוית המזרח, היה צורך לאחסן, ולשם כך גייסו הגרמנים עובדי-כפית. מגרש זה, שקראו לו "מחנה הלוטטואפה", היה במשך שנה מקום עבודתי.

בבוקרו של אחד מימי ספטמבר 1941 עברתי בשער המחנה. כמה עשרות צעדים מהכניסה הכתתי בקבוצת בולטת של כ־50 יהודים וכמה ארים, רובם צעירים, בחורים ובחורות, אינטליגנציה. לחשו לי, שאפנה אל אחד ויסר. הוא הממונה הישיר על העובדים, השליט למעשה, שכולם היו נתונים למרותו, היה משיק גרמני מזדקן. זה עמד בקשר עם ויסר בלבד. כל בוקר היה מוסר לו תוראות בענייני עבודה. הבחנתי שבין העובדים יש בעלי זכויות. מהם היו אחראים למחסנים מיוחדים ודרך קבע שהו בהם. היו כאלה שעבדו כמסגרים. אחד זכה ליחס מיוחד ממפקד המחנה ועסק אך ורק בפירוק פגזים. אחד היה רופא והשאר — סבלים. אותי הפנו לקבוצת אחרונה זו. מכיון שככלי־עבודתי שימשה עגלה, הכרתי במהרה את כל שטח התערוכה ואת האנשים.

כעבור ימים מיספר נצטוויתי להביא תצלומים שלי ושל אשתי, והייתי לבעל „אאוסוויז“, בו היה רשום שהנני חיני לצבא. עם ה„אאוסוויז“ בכיסי נדמה היה לי כי שבתו ורכשתי זכויות־אנוש. בשביל הפועלים אורגן מטבת, בו היינו מקבלים פעם ביום, בצהריים, טרק לא־גרוע ביותר, כעיקר כאשר במחסנים נותרו מיצרכי־מזון מהסובייטים. שילמו לנו שכר עלוב, סמלי. בעובדי ליד העגלה נקראו בנדי וצריך הייתי להשיג בגדים אחרים. משנודע לי שב„היכל־האמנות“ ישנה יריעת־בד חדשה, החלטתי לזכות בה. תיריעה היתה בצבע ירוק־צהוב, מהסוג שהסובייטים היו משתמשים לכיסוי קרוגות־הרכבת.

באחרי־הצהריים אחד הסתנתי לאולם, ומבלי לחשוב על התוצאות האפשריות נורתי במספרים שהכינותי אתי חתיכה גדולה מאותו בד. מהר התעטפתי בה. עליה לבשתי את כותונתי וחולצתי. יצאתי כשקט מן המחסן. לא בלי רעה עברתי באותו יום בשער ליד הזקוף. החולצה הממכנסיים שימשו אותי יפה. עוד כמה פעמים זכיתי, ביחד עם חברים לגורל, מהשלל שנותר מהסובייטים. באחד המחסנים היה מלאי גדול של אטריות. כאשר הודמנתי לשם גדשתי במהירות ילקוט־גב גדול באוצר היקר. אטריות מקמה לבן — שלל לא שכח באותם ימים! ייתכן שהחייל שעל המסמר ידע על כך, אך הוא לא מנע אותנו. הבריגאדיר שלנו, ויסר, היה מעניק לגרמנים המשרתים במחנה מתנות יקרות־ערך.

הגיעו גשמי הסתיו. עבודתי כסבל נתנה בי סימניה. טעינת קרוגות־הרכבת שהוצבו בשטח המחנה ופריקתם — חייבות היו להתבצע תוך זמן קצוב. לא הייתי סבל מקצועי. בייחוד קשה היתה עלי העברתם של ארגוני הפגזים הכבדים וסידורם בערימות. הצעקות: „לוס...לוס!“ של החייל המסגיר הצליפו כשות. לא שלטתי ביידיש, ולכן היו מהפועלים היהודים שכינו אותי „גוי“ ולעגו לשלומיאליזת הפבלית שלי. אבל על אף כל זאת היו אלה ימים רגועים יחסית. מגרש התערוכה המגודר בסורג ובחייל היוזא, או לא נתקלה כאיש ה־ס.ס. או כאיש־המיליציה האוקראינית.

ידיעות מהחזית היו נססרות ברטקול תמיד באותה שעה והחיילים שנמצאו בסמך היו מתקרבים אליו. חיכו לידיעה שמוסקבה נכבשה. „גוך ניכט...“ מצבי־הרוח כפלוגת העבודה השתנה, בהתאם לידיעות, מאופטימיזם רבני עד להטלת ספק באפשרות תמורה כלשהי במצב. ברגעים אלה העלה את מצב־רוחנו

עורדי־דין אחד שהיה מברח את דעתנו בפומבי המתוכלים בלא־מעט פורנוגרפיה. ליד יצול העגלה עבד גבר לא צעיר, סוחר לשעבר, בעל נטיות פילוסופיות. פעם הפתיע אותי בשאלה על יחסי פולנים ויהודים. „לו היו היהודים שומעים בקולם של הפולנים“, אמר, לא היה בא עלינו האסון הזה! וכי הפולנים לא דרשו את טובתנו, כאשר צעקו אלינו: „יהודים לפלשתינה!“ מעולם לא שמעתי עד אז דעה חיובית על אותה סיסמה אנטישמית ספורטמית.

עם משפחתי הייתי מתראה מעט מאוד. במגרש התערוכה עבד גם אחי הצעיר, אלפרד טשפטן מוכשר, לשעבר קצין־קבילות במינהלת הדואר והטלגראף בלבוב. כעת עבד כמסגר. אחי השני, אדמונד, ארי טהור לפי מראה פניו, שעבד בעבר כפקיד באנק, שימש מומחה לציטוי בלקה במפעלי „אוקלי“. אחותי רוזליה, מוסמכת לחיסורית, מורה בנימנסיה על־שם המלכה יאדוויגה בלבוב, עבדה כשוטפת כלים בתחנת־הרכבת הראשית.

באחד מימי דצמבר 1941, בחזורי ממגרש התערוכה לביתי, נאלצתי להתעכב זמן רב בקצה רחוב קופרניק, בכביש הלכו שורות־שורות, 8 אנשים בכל שורה, אלפי שבויים סובייטיים. הם הלכו אל רחוב גרוזצקי בכיוון מערב. צעדו בכבדות, לפעמים נזרקו אליהם פרוטות לחם; ומיד קמה מחוכה בשורות החיילים הסובייטיים התנפלו ברעבתנות על הלחם, למרות המכות חסרות הרחמים שהנחיתו עליהם שומריהם הגרמנים. הם היכו גם באלה שהתכופפו להרים בדלי־סיגריה מהאדמה. מיספר הגרמנים המלווים לא היה רב. בזכרוני נחרתו המלים ששמעתי בשיעורים באוניברסיטה על גבורתו ואומץ־לבו של החייל הסובייטי. כעת, משראיתי אותם צועדים בשלג ברחוב הלבוך, סחוסים ורעבים, צוררו בי רק השתתפות בצער ותו לא.

באביב 1942 החלו להקים את הגיטו. הלכו זרבו והשמועות על אנשים שנחטפו ברחוב בלכתם לעבודתם. כמדין חדל ה„אאוטוויז“ לשמש לנו מגן במאה אחוז. הראשון שנפל קורבן היה המומחה שלנו לפירוק הפגזים. מאמציו של מפקד המתנה לשחררו — כפי שסיפר לנו ויסר, לא תועילו ולא כלום. לא הוספנו לראותו. לעתים תכופות נשמעה כעת בימינו הדעה שתורו של כל אחד יגיע, זו רק שאלה של זמן.

בעברי בעגלה נאנף לאנף ובהסתגלי בנעשה, הבחנתי שקבוצת „בעלי הזכויות“ כללה בעיקר אנשים עשירים־לשעבר. אפילו כאן, במגרש התערוכה, השתדלו אלה לשמור על ההבדלים ההכרחיים, ליתר דיוק: על מראית העין של אותו הבדל, וכך התהוו מצבים קומיים. למישהו מהעובדים נודע שמצד איתי מקורב אני לעשירים ומתוצאה מ„גילוי“ זה השתדלו כעת לקשור קשרים ולפתוח אתי בשיחה. בינתיים הוטבו תנאי העבודה. השתחררתי מהעגלה וסופחתי לעבודה באחד המחסנים. סוף־סוף עבודה קלה ומתחת לגג! פירקתי לחלקים רובים סובייטיים מקולקלים. חלקים והים שמתי בארננים מיוחדים, לא פעם הוצאתי מהמחסן רובים תקינים וסחר „תיקנותי“ אף אותם. עם סיום עבודה זו ציוו עלינו לפרק אוכפים: חלקי העור לחוד, חלקי המתכת לחוד, חלקי העץ לחוד.

במקום החדש היכרתי חברי לגורל ושמו בראטסקר. לפני המלחמה עסק במכירת בשר. חסר השכלה, אך בעל אינטליגנציה טבעית. בעל כשרו שיפוט והומור. לעתים קרובות היה מתחלק אתי בארוחת הבוקר שהביא אתו. כמורכן היה מוסר לי על הנעשה ברובע היהודי, שכלל את הרחובות ז'לקיבסקי, סלונצ'נה, פנינסקה, זמרסטינובסקה. סיפר על יהודי שהתנגד בכוח הנשק לגסטאפו עד שנפל הרוב. בראטסקר הוסיף, שהיהודים מתחילים לגלות התנגדות לגרמנים.

בחוזרי מהעבודה, ברחוב קוסרניק — היה זה בוודאי בסוף שנת 1941 — משכתי את תשומתי לבי כרוה בה הבחנתי מרחוק, בתחתית הכרוה בלטה חתימתו הנדולה של המטרופוליט קפטיצקי. המטרופוליט מברך את הצבא הגרמני המנצח ומביס את הקומוניסטים; כמורכן הוא קורא לאוכלוסיה האוקראינית לסייע בידי הגרמנים בכל פעולותיהם ולהתגייס לחטיבת ס.ס. חדשה, האליצ'קה. מועזע הסתלקתי במהירות מהמקום.

נקבעו גבולות ראשונים של הגיטו, והחלה נדידת האוכלוסיה. משפחתה של לוסיה עברה מרחוב חודאקיביץ לרחוב זמרסטינובסקי. אמי עם המשפחה עברו מרחוב מורארסקה לרחוב ז'לקיבסקי, מול העיכל. את דירתם עזבו רק באביב 1942. לקחו אתם את הדברים הכרחיים בלבד. ריחוט חדרי-האוכל וחדרי-השינה אוחסנו — כמובן, תמורת תשלום — אצל איכר אחד, בזמרסטין. פרוור של לבוב. המזכרות המשפחתיות נמסרו אף הן לאותו איכר.

בקרוב היהודים השתרדו דכאון. עוזייד קארה, חבר היודנראט, אליו פניתי בעניין דירה בניטו, אמר שזהו התחלת הסוף. אשתו, הגברת קארפף, היתה מדוכאת מאוד, בגלל בנה, שגוייס לצבא הסובייטי ולא ידעה עליו דבר. הוא יעצה לי לחופיע כגוי, וכך אולי אוכל להינצל. לא הוספתי עוד לראות משפחה סימפאטית זו. קיבלנו את עצתה ועד מהרה ניכשנו למישיסה. את הדירה חלק מהרתיטים מסרנו לשכנים. פריטי לבוש וחפצי ערך הפקדנו בידי חברים מן הגיטנסיה. ארגו לא גדול עם ספרים, תצלומים ומיסמכים אישיים הפקדתי בידי אחד מתלמידי, זמוראניצקי, שהתגורר בשכנות. מסרתי לו גם טבעת שקיבלתי במתנה מאמי. את מיסמכי האישיים החשובים העברתי לגיטנסיה ה-11 והסתרתיים במעבדה לפיזיקה בנוכחותו של הקפיש ווסלין. וכך יום אחד, בלכתי לעבודה, נתקלתי במכרתי ג. רויס, ללא סרט על זרועה. שמחתי למראיה, אבל מבטת הדוחה הרתיע אותי מלגשת אליה. תגובתי היתה נמונה. המראה היהודי התבלט בייחוד בחבורה, גם כאשר לא היו אלא שני אנשים בלבד. הרחוב היה מקום-מיפגשים מסוכן. במסך השנה עברתי יום-יום, פעמיים ביום, ברחובות העיר, אך לא פגשתי מכרים יהודים. רק פעם אחת, בתוך קבוצת יהודים שעברה במשאית, ראיתי את חברי מהסכון, המתמטיקאי המוכשר ל. שטרנבאך, שנספה לאחר-מכן.

זמן-מה לאחר שעזבנו את דירתנו מתה אמת האדומה של לוסיה ממחלת הטיפוס. כוח עמידתה של לוסיה נשבר. התייאשה מהמאבק על החיים.

לאחר שמשפחותינו עברו לגיטו, לא היתה ללוסיה ולי דירה קבועה. התארחנו ברחוב זמרסטינובסקי או ברחוב ז'לקיבסקי. הגיטו לא נאטם עדיין והיו קשרים

עם הצד הארי. המקור היחיד לכלכלתנו שימשו הכספים שקיבלנו תמורת מכירת הפצים אישיים ותכשיטים. המסחר היה עורק עיקרי לקשרים בין הגיטו לצד הארי.

לעתים קרובות דיברו כעת שהנה עומדים לצמצם את גבולות הגיטו. הוקם מחנה יאגובסקי, שהיה למקום מוות המוני. גורל יהודי לבוב נחרץ. התחלנו לחשוב על דרכי הצלת. המאמץ העיקרי התרכז בהשגת מיסמכים אריים. אחד מהצעירים חברי-לגורל הודה לפני שהתקשר עם המתחרת הפולנית.

אקציה

אוגוסט 1942. השמועה שהנה עומדת להיערך אקציה גדולה פשטה בגיטו. אמרו שתחילה ייכללו בה אלה שאינם עובדים ואחר-כך גם הסרי, האוסווייץ. החלטנו שבכל מקרה רצוי שלוסיה העבור אל שכנינו-לשעבר ברחוב נאביילאק. הלכנו. היה יום רביעי, ה'2 באוגוסט. בדרך פגשנו בחברה של לוסיה מבית-הספר, אוקראינית. השיחה נמכה על עניינים של מה-בכך. לוסיה היתה רגועה ועמדה על דעתה שתכל יסתיים בקרוב. היא אינה פוחדת מהאקציה הקרבת. ליוותי אותה אל השכנים שבקומה השניה ואני חזרתי אל אמי ברחוב זולקובסקי.

השעות וחלו. אישקט השתלט על כל אחד מאתנו. הפולנים הארים שתורו מהעיר הביאו את הידיעה, שהגרמנים מוציאים את היהודים מהגיטו. בשעה 5 אחה"צ כבר עמדה כל הבריגאדה שלנו ליד השער. במהירות רבה הגעתי אל בניין האופרה. המרגים עמדו לראות כיצד הגרמנים מובילים את היהודים בפלאספורטות של החשמלית. גברים נשים וילדים דחוסים יחד, מקפים חיילי הזנדרדינסט. אישה אישה פרצו לעבר האופללים צעקות מעליבות. הגידופים נשמעו לא רק מפי האספסוף, אלא גם מאנשים אינטליגנטיים.

הגעתי הביתה. מצאתי את כולם. אמי סיפרה לי, שלפני כואי היו אצלם „שופי" ושטר אוקראיני. הגרמני חקר את אחי אדמונד מה הוא עושה בין יהודים...

האקציה נמשכה. יש ונשמעו יריות מבעד לחלון ראיתי קבוצת אנשים גדולה החולכת ברחוב זולקובסקי, מובלים בידי שוטרים אוקראינים „שופי". לא נשמעו צעקות. אמהות הוליכו ילדים בידיהם. הבתנתי בשני חיילים-טייסים מניפים אגרופיהם לעבר היהודים. אחד מהם ידה אבן כצודים.

הלילה עבר עלינו בציפייה מתוחה. נשמעו יריות וצעקות. משתאיר היום ראיתי קבוצת אנשים מרוכזת בכיכר ושטרים אוקראינים גוררים צערת יהודיה, ששערותיה הבהירות טיאטאו את הכיכר, והטילו אותה אל תוך הקבוצה.

למחרת אחרי העבודה הלכתי דרך כיכר פרום ורחוב פלצינסקי אל רחוב נאביילאק, שם השארתי אצל שכנינו לשעבר את לוסיה. את הדלת פתח לי האדמיניסטרטור. פניו נראו לי מוזרות. לחש: „לוסיה איננה. עוד אתפול לקחות הגרמנים". לא... לא רציתי להאמין. אשת האדמיניסטרטור, שבה אתבה את לוסיה, התייפחה. כולם הקיפו אותי. גם שתי הגברות מהקומה הראשונה. סיפרו: שני המהנדסים הגרמנים שגרו בדירתנו והקימו בה משרד-בניה רצו

להיכנס לדירת שתי הגברות, אך אלו לא רצו לפתוח. הגרמנים הלכו בדלתות, לוסיה נבהלה ופרצה בצעקה. בכך הסבה את תשומת-לבם של הגרמנים. אלה פרצו פנימה, לקחו את לוסיה והוליכוה לתחנת-המשטרה האוקראינית ברחוב פוטוצקי. יחד אתה לקחו גם את שתי הגבירות. תלמידי זטוארניצקי ראה כל זאת. „גרמנים מפוטמים“, כך כינה אותם, „דחפו אותה וזרזות ללכת יותר מהר“. לפי סיפורי הגברות, הספיקה לזניה לבלוע כמות מסוימת של סמי שינה. בתחנת-המשטרה חזרה כמה וכמה פעמים על דבריה, שהגברות אינן אשמות והן לא הסתירו אותה. ביקשה מהשוטרים כוס מים ורשות לשבת. נענתה בשלילה. שתי הגברות נחקרו ושחררו. את לוסיה הוציאו והעלה על משאית, בה היו כבר מיספר אנשים.

זיעצה אותי המחשבה שאבד לי האדם הקרוב ביותר ושעל האסון הזה נודע לי כה מאוחר. למצוא אותה... להצילה! באיון דרך? ... — והרי הסרט הארוך על ורועי. עם האר היום, בשבת, החלפתי בגדי וולא סרט פניתי למרכז העיר.

בצומת רחוב האקאדמאים וכיכר האליצקי, בכניץ הבאנק האפוזיקאי לשעבר, השתכנה המשטרה הפלילית (קרימינאל-פוליציי). עמדתי לפני דלת התחנה וחככתי בדעתי בסוף נכנסתי. חיפשתי את מפקח המשטרה גאייר, שלפני המלחמה עבד במשטרה הפולנית. היה בא לאסיפת-הורים בגימנסיה בכדי להיודע על בנו רישארד. מכאן היכרתי אתו. הוא היה במקום וכשמצאנו את עצמנו מחוץ לבניין, סירתי על האסון וביקשתיו לעזור לי. נסענו אל המפקד הראשי, גאייר נכנס אלו ואני נשארתי ברחוב. כעבור זמנימה חזר ללא כל ידיעה על לוסיה מרגע הוצאתה מתחנת-המשטרה ברחוב פוטוצקי.

המחשבה שדרכנו המשותפת באה לקצה, חדרה לתודעתי. הלם בי נחשול של זעם נגד המציאות המפלצתית. עלי להשיב לעצמי זכויות אנושי!

ימים מיספר לאחר-מכן פגשתי בגיטו מקרה, שגלקחה באקציה למחנה יאנובסקי והודות להתערבותו של קצין איטלקי, אצלו שירתה בזמנו, שוחררה. בין המגורשים ראתה את לוסיה, יפה ורגועה, שוכבת על המדשאה ושוחחה אתה קצרות.

הלכתי לרחוב זמרטניובסקי, רציתי לקחת אי-אלה הפצים אישיים. בשער הבית הלמה בי דממת מוות. עליתי לקומה הראשונה, בה התנוררו אביה של לוסיה, משפחתה וקרוביה. פתחתי את הדלת — אין איש. לא נכנסתי פנימה. את הדלת השארתי פתוחה ותקוף-פחד עזבתי את הבית. אחרי-כך נודע לי, שבאקציה לקחו את אביה ואת אחיה הבכור.

אומנם גם לאחר האקציה הגדולה של ה'12-14 באוגוסט 1942 המשיכו לקחת אנשים אבל כבר לא בהמונים. הקשרים עם מסרים נותקו. במקרה נתקלתי ברחוב במשפטון, ד"ר פללה. היה חבוש כובע-שוטר יעדי. מתייפח, סיפר לי על גורלה של אחותו היחידה הלנה, מוסמכת להיסטוריה, שעצרה ליד הגשר ברחוב זמרטניובסקי. ניסה להוציאה. נודע לו רק זאת, שבדירה בה רוכזו הנשים הצעירות, שולטות יצאניות וקנות המכות ומתעללות בהן.

כדי להתקיים נאלץ הייתי להשיג כסף מזומן. פניתי אל תלמידי לשעבר, פיבונסקי, עליו ידעתי שהוא עושה עסקים בשענות. נדהמתי לראות ערימה גדולה

של תכשיטים על שולחנו. הוא קנה ממני את שעון־הזהב יקר־הערך שנתר לי, ואפילו כיבדני בכוס תה.

חזרתי למגרש התערוכה. בלכתי ברחוב השתי אייבטחון. המתח הנפשי פג רק במקום העבודה. כאן אפשר היה להרהר. מסרתי לעצמי דין־וחשבון, שכל עוד אני מהלך חפשי יחסית עלי להסתכן ולפעול. בבית לא שוחחתי על כך עם אמי, אבל בעיני עקבתי אחריה. ידעתי שעלינו להיפרד. דווקא בימים אלה פגשתי את תלמידי לשעבר, פ. אוסטאכוביץ. כאשר סיפרתי לו שבכוונתי להסיר את הסרט, הבטיח להשיג עבורי את המיסמכים הדרושים. נדברנו להיפגש למחרת היום; ואכן, הביא תעודות על שם אחיו הנפטר אאוגנייש, שאילו נשאר בחיים היה בערך בגילי. לקחתי את תעודת הלידה ואת פנקס קופת־החולים. קיבלתי את זהותו של אאוגנייש אוסטאכוביץ. אבל לאן לפנות? הפרוזה המודבקת ברחובות, וחתומות בידי הגנרל קאצמאן, הוזירו מפני מתן מיקלט ליהודים. איימו בהוצאת־להורג.

במיסמכים שקיבלתי הדבקתי את תצלומי שלי במקום זה של אוסטאכוביץ. בכדי להחתים את התצלום נכנסתי לבניין מרכז קופת־החולים. לפי המידע שהשגתי, תפס שם עמדה חשובה תלמידי לשעבר זאפורובסקי. נכנסתי אליו ויצאתי עם חותמת גרמנית על תצלומי בפנקס. כמובן, התחלכתי ללא סרט על תשדולי. היה עלי להתרגל להתהלך בין הגרמנים כשאני בעל זהות אחרת ובהרגשת בטחון. בינתיים נקבעו גבולות חדשים לגיטו. כדירה קיבלנו מטבחון קטן, נמוך־תקרה, ששטחו כ־8 מ"ר. המישה מכוניים וקצת חפצים דחסו את השטח המצומצם. הלילה הראשון עבר עלינו שכובים זה ליד זה, בשיחות. הבינונו — אם כי במאחר — את התוכנית השטנית של הגרמנים. בצופפם את היהודים לתוך הגיטו יצרו עבורם תנאים גרועים יותר מאשר עבור חיות. בדרך זו המיתו אוטומאטית כל מחשבת על התמרדות. הכאב הפיזי המית בקרבנו כל מחשבת. בלילה תבא — למרות העייפות — לא ישנתי. יצאתי החוצה. לפני הבית התחלך מיטה. נעמד לרצף ושוב המשיך בדרכו. משהתקרבת אליו היכרתי בו את מקרי א. שלכטר. נושא שיחתנו: מצאותנו. אז אמר אוחו פזמונאי מיכשר מילים מיספר שנחרתו עמוק בזכרוני: „העם היהודי הוא בני־אלמוות!“ הכיכר הדוממת, המוארת באור הירח, הדממה הכלתי־טבעית וחלונות הבתים המוארים קלושות יצרו פאנוראמה קודרת ומחרדה של הגיטו. גמלה בי החלטה לעזוב את לבוב. לא רציתי למות מות־קדושים.

בעבור ימים מיספר פניתי לקברי הפרופסור לכימיה, ד"ר טורקיביץ, וביקשתי ממנו ציאנקאלי. היסס. רק כאשר הבטחתי להיאבק על חיי, אלא אם־כן אקלע למצב ללא מוצא — הסכים. ולשאלתי ענה, תוך העוויה משונה, כי הכמות חספיק „אפילו כשביל מאה איש...“ הבינותי מדבריו שהוא משתייך למחתרת וכי הוא צילם את חברי היודנראט שנתלו ברחוב לוקייטק כדי להעביר את העניין לחוץ־לארץ.

בקבוקו־הרעל הנתון בתוך צינורית מתכת היה אתי בכל דכוי־מאבק לחיים, כשהוא מוסתר במכנסי. יצאתי לזוברזה שליד לבוב. לביתו של היצרן,

שם התגוררה משפחה מסקרית, משפחת קראסיטוביץ, כדי להשיג מיסמך המאשר את מקום מגורי. הית עלי לעבור ליד בניין הגימנסיה ה-8 בפרסאנקובקה, בו שכנה ה"שופר" (שוצפוליציי). לפני סוכת המשמר התחלך וקיף. עברתי לידו בצעד רגיל; בלי להביט לעברו. למדתי שבסקרים אלה אין להסתכל לעבר הגרמני. וזהותי עליידי אחד מחברי לעבודה במגרש התערוכה, ארי טהור. הוא סיפר על מקרה שאירע לו פעם, בלכתו ברחוב שמע לפתע שזועקים לעברו. משתפנה פניו ראה זאנדארם גרמני העומד בהצטלבות הרחובות וקורא לו. התוצאה היתה סטירה על לחייו מפני שהסתכל בפניו של הגרמני.

דיירי בית-היערן בזוברדיה הופתעו מבואי. בולסלאב, בנם הצעיר של הקראסיטוביצים הבטיח להשיג לי את המסימך הדרוש. כיוון שצריך היה לאשר בתחנת-המיליציה האוקראינית שאני תושב זוברדיה, נשארתי ימים אחדים בבית היערן ועזרתי לו בעבודתו. באחד מסיווריו כיער מצאנו מגבעת-קטיפה בתוך הצשב. היערן הפליט, שבמקום זה ישנם עקבות של מחבוא. כעבור כמה ימים הביא לי בולסלאב את התעודה המבוקשת, כתובה באוקראינית ותחומה בתחמת ממשלתית. למרות היחס הלכבי שגילו כלפי הדיירים, היה עלי לעזוב את בית היערן. הייתי לא פעם שאני מכווה עבורם מעמטה לא נוחה. פקודתו של קאצמאן בדבר היהודים הטילה אימה על הכול.

עם מטען דל בתרמילי עזבתי את זוברדיה, נמלתימבטחים, מבלי לדעת לאן לפנות. חזרתי לגיטו. את אדמונד אחי לא הוספתי לראות. יחד עם כל קבוצת העבודה נלקח למחנה יאנובסקי. אמי נשמעה מיואשת: "הרי הוא חולה...". תרעמת, יאוש ואהבה הרהרו במלים אלו. נדמה היה לי, שמלים אלו מגנות ומאשימות אותי.

מזוברדיה חזרתי, מטעמי בטחון אישי, לעבודה במגרש התערוכה. בסוף אוקטובר אמר לי אוסטאכוביץ שעלי לקבל מוויטאן תעודה חשובה שתאפשר לי לקבל עבודה בראווה-רוסקה, המרוחקת כ-60 ק"מ מלבוב. שם פעלה חברה גרמנית בהכנת מקומות-יישוב לאוכלוסיה הגרמנית שהועברה מאזורי-המזרח הכבושים עליידי הצבא הגרמני. הסתבר שבמשרדי המהנדסים פעלה מתחת פולנית.

ראווה-רוסקה

היה עלי לנסות לראווה-רוסקה ולבדוק את התנאים במקום. ביום האחרון של אוקטובר הלכתי במעלה רחוב יאנובסקי אל תחנת קלפארוב. בכניסה אליה וכתוכה הסתובבו מיליציונרים אוקראינים. מצאתי את עצמי בתוך קרון-רכבת מלא עד אפס מקום. במגע ידי וידאתי שהבקבוקן נמצא במקומו. בראווה-רוסקה מיהרתי ויצאתי, תוך שאני עובר בלי הפרעת ליד המיליציונר שלייד הפתח. רק ברחוב שאלתי לכתובת החברה המקימה בניינים בשביל המתיישבים הגרמנים. התברר שעלי לעבור את העיירה, להמשיך בדרך העוברת ליד בית-העלמין היהודי ומשם אגיע למשרדי החברה. רק בשעות אחריהצהריים המאוחרות הגעתי ליער. המשרד היה פתוח. את התעודה שקיבלתי מוויטאן מסרתי למהנדס צ'פליצקי.

תמורת תשלום אכלתי ארוחת-צווע במטבח הפועלים שליד המשרד ופנית לצידי המגורים, אך לא מצאתי שם אף אחד, כיוון שהפועלים טרם חזרו מעבודתם. בצדי המגורים היו שלושה דרגשי-עץ מרופדים בקש, שולחן ושני כיסאות, דלי ותנור-ברזל. באחד המקומות היתה הרצפה פגומה.

בשעה חמש לערך הופיע אחד מדירי הצידי. התברר לי שהוא הדייר היחיד. גבוה היה, רזה, סימפאטי ומבוגר ממני. עם היכנסו הבעיר איש כחנור וניגש להכין אוכל. מפיו שמעתי על התנאים, על האנשים ועל העבודה. שכרו של פועל בלתי מקצועי לא הספיק אפילו לחיי צנע. דרוש היה סיוע מבחון. אך בעלי המקצוע, הבנאים והנגרים, השתכרו יפה. שרוע על הקש, כשצורתי הדל מתחת לראשי, בלעתי כל מלה מדברי שכני: משאיות מסייעות בוקר-בוקר את הפועלים לעבודתם באתר הבניה. פועלי החברה הם ממלך שליד קראקוב. הוא עצמו מקראקוב. לפני המלחמה היה בעל מפעל לאבזרי שברבות. משסיים את המרק שבישל עם הלחם, השתרע על הדרגש. עד מהרה הוצאתי שמיכה מצרורי, כרעתי על ברכי ובלקש התפללתי את תפילת „אבינו...“ אולם במחשבותי התפללתי תפילת ערבית של אבותי. התפללתי בכל חום נפשי, בדקות. פשטתי חולצתי ובמכנסים לגופי השתטחתי על הדרגש.

קמנו בשש בבוקר והכינונו ארוחת-בוקר משותפת. שכני לקח אתו פרוסת לחם קטנה והציע לי לקנות ממנו כיכר לחם שהוציא ממוודתו שמתחת לדרגש. הסביר לי שהמסחר בלחם נותן לו רווח כלשהו. בהמשך הזמן הסתבר לי שחלה היה סגנו של מפקד ה-א.ק. (ארמיה קראיבנה) בקראקוב ונאלץ פתאום להסתלק מהעיר ובראוות-רוסקה מצא את עצמו ללא כל אמצעי מחיה.

במשאית הגענו למקום העבודה. על שטח נרחב, על רמה לא גבוהה מעל ראוות-רוסקה, עמדו צריפים פיניים. קבוצת פועלים היתה עסוקה בנימור הצריפים וקבוצה אחרת בהרכבת חדשים. תפקידי היה לעזור בהוצאת חלקי הצריפים הדרושים והבאתם לאתר-הבניה.

מוקדם בבוקר היתה מביעה לאתר-הבניה צעירה יפה, יהודיה. היתה משוחחתי קצרות עם המייסטר ומסתלקת. דבר זה חזר ונשנה פעמים רבות במשך ימים רבים. אי-אלה פועלים פנו אליה בשם „מלכה“. כבריגאדה סופר שהיא חיה עם המייסטר שלא בנישואין.

לא רחוק ממקום עבודתנו התגוררו שביי-מלחמת צרפתים. בשכנות תלבינו צלבי-העץ של בית-הקברות. מיספרם היה לא קטן. בית-הקברות היה מגודר ומטופח.

העבודה היתה מסתיימת בשעה ארבע. כמו אחרים, אף אני הייתי מכין חבילת עצי-הסקה מתאימות מחומרי הבניין. חזרת היינו הולכים ברזל, בעוברי בשוק הייתי רואה יהודים אי-יפה אי-ישם. מכין הפועלים היו כאלה שקנו אצלם פריטי-לבוש.

לאחר שבועיים הייתי כבר מזמחה בהרכבת צריפים ואף השגתי לי גרון הדרוש לעבודות הבנות. המייסטר ציווה עלי להציב את הקירות. בכריעה על ברכי ובתפילה חמה הייתי מסיום כל יום שעבר עלי. אף אחד לא שמ-לב אלי

במיוחד. אך אני הייתי מעיף מפעם לפעם הצצה חפוזה בשמשות הלון כדי לבחון את פרוצופי הארי. על-מנת לקבל „אאוטווייז“ נאלצתי להצטלם בעיר ולמסור את התצלומים למשרד. עברו עלי או ימי-חרדה לא-מעטים.

את יהודי ראוות-רוסקה היו הגרמנים מחסלים בשיטתיות. אחרי-צהריים אחד, במחצית הראשונה של דצמבר, הורתי עם קבוצתי מהעבודה. בכניסה העירה השגחתי בקבוצות מיליציונרים אוקראינים. הרחובות היו שוממים. בסיכר שליך השוק, על האדמה הקפואה, ישבה קבוצה קטנה של ילדים יהודים. בפניהם האפורות ובשפתותיהם הקפוצות נראו כמתים. „היום אקציה על יהודים“, אמר אחד התלכים בקבוצתי. מיליציונר אוקראיני זירז אותנו למהר ולעבור. הרחבתו צעקי כדי שאקצא במרכז הקבוצה. עד מהרה נמצאנו בשוק העירוני. באור-השקעה הלם בנו מראה מחריד. מעומקו של השוק, לאורך קירו המזרחי, נע לאט-לאט המון אנשים. צעדו צעירים וזקנים, צעירות ומבוגרות, עניים ואמידים, גלויי ראש והבושי טובעים, עטופי סוּדְרִים ופרוועי בגדים. ידיהם ריקות. התמוך זו בכבדות. האנשים צעדו צפופים זה לזה, כתף ליד כתף. בראש התולוכת משך את עינינו זוג, אשה וגבר. הלכו שעונים זה בזה. פני האשה הבחיקו בחיזורונם, ועל אף הבעת היסורים השפוכה עליהם, הודתרו ביופי עילאי. „הביטו! מארְה, הבתולה הקדושה, צועדת...“ לחש מישהו בקבוצתנו. ראשה היה מופשל קלות אחורנית. צווארה חשוף. שניהם גבוהים. באורי-השקיעה שהאיר את האופק התבלטו תדות בתמון הצועד. לא יכולתי לנתק עיני מזוג זה. את התמון הִזו לאט הקיפו, ככלבים את צִדָם, מיליציונרים ואנשי גסטאפו. ככל שקרב התמון כן הגיעה אלינו הַמִּיה עמוסה, פכים של הצועדים. כאשר השוק היה כבר מאחורינו שמענו יריות. דמומים חורגו לצריפים.

למחרת דיברו על מה שהתרחש אתמול, דיברו באדישות. קבעו עובדה. אחד, צעיר מאוד, יאן שמו, הצהיר שהוא בעצמו היה מוכן להתחז בנרון ראשיהם של יהודים.

בימים הבאים סיפר אחד הפועלים כי ראו את מלכת מוטלת, ירדה, ברחוב. ועוד סיפרו, שכאשר העלו באש את אחד הבתים שבשוק, בכדי להכריח ממנו את היהודים, תצליח אחד הנערים לעבור מבעד לחומת האש, אבל תפסו אותו והטילוהו לתוך הלהבות.

ימים אחדים נמשכו היריות. הייתי מוועזע כולי, אבל נאלצתי להעמיד פנים. רק עם בוא הלילה יצאתי אל השדה; ובאותם רגעים איומים, כשאני כורע על ברכי מתחת לשמים המכוכבים הייתי מתפלל בכל להסינפשי לאלוהים, שירחם על האומללים.

קרב ובא חורף קשה. כל עוד דלקה האש בתגור-הברזל לא הורגש קור מיוחד. כגדים חמים לא היו לי. לפני שִׁכְבְּנו לישון הבערנו באופן קבוע שתי חבילות של עצי-בניין ולמרות זאת קפאנו.

אמצעי הספיים הלכו ואזלו. עם התקרב חג המולד החלטתי לצאת לכמה ימים את ראוות-רוסקה. ב־22 בדצמבר הגעתי ללבוב. החלטתי לא להיכנס לגיטו. בעיר שררה קאפלה. בתנאים אלה חשתי את עצמי בטוח. בחשמלית

הנעתי לרחוב ליאון סאפיסקה. כאן גר תלמיד פאצישינסקי. עמדתי לפני הדלת באישקט מתוח. חיכיתי זמן רב מדי עד שהגיע מהחדרים המרוחקים של הדירת הנדולה, בה התגוררה אמו. וכי מה היה עלי לעשות עם עצמי בלילה זה...

קיבלו אותי ואירחוני. בטון רגיל, כמו שלא אירע בו דבר בלתי רגיל, שוחחתי עם פאצישינסקי וכלתו. כנראה ששיחקתי יפה את הקומדיה. לא שאלו היכן אני גר, מה מעשי וממה אני מתקיים. בצהריים עזבתי את ביתם ופניתי לגיטו.

את אמי מצאתי יושבת לבדה באותו מטבחון שקיבלה עם ההעברה מהגבולות הקודמים של הגיטו. ישבה כסופה, חיוורת מאוד. כשנכנסתי הריטה עיניה. נשקתי לידה הטובה. לא בכתה. סיפרה על חייהם. למשפחה סיפרתי על ראוות-רוסקה, מוקדם בבוקר יצאתי מהגיטו כדי להמיר אי-אלה הפצים בכסף מוזמן. כך רכשתי לי סכום כסף בשבילי ובשביל אמי. חזרתי לגיטו וחיכיתי למשפחתי. הגיע אלפרד ומבלי לפשוט את מעילו שלף מכיסו מכתב מאדטונר, שהוצרכו ממחנה יאנובסקי. בשורות ספורות כתב שהוא הולך לטות. הוא מצטער על כי אינו רואה אותנו, שהוא גמצא בין זרים... לא הצלחנו להעביר אליו מכתב. לפנות ערב חזרתי לראוות-רוסקה. כאשר נשקתי ליד אמי לא הוציאה הבה מפה. לאחי אמרתי שאשתדל לעמוד אהם בקטור. ברגעים אלה לא העליתי ברעתי שזאת היא פגישתי האחרונה עם יקירי, כי שוב לא אראה אף אחד מהם. רציתי לגשת לווצרדה, אל הקרטיסוביצים, אך משחתקרבתי לבית היערן טפחה בפני המיית-קולות שמחת, ופתאום 10 רצוני לבקרים. מצאתי סוכה קטנה בסמוך לבית היערן והתלמתי לחכות שם עד אור הבוקר. בערך בשעה שמונה העזתי להיכנס לבית. נראה היה לי שהורי בולק הביטו בי בפחד מוססה וקידמו פני בפחות לכבידה. הבהרתי לעצמי שאם לא אקבל עזרה כלשהי עבור משפחתי, בולק ליווה אותי כברת-דרך. משחתנו התברר שהוא אינו מוכן כלל וכלל לטעמי הממשי ולמצבם של היהודים. בערב הייתי שוב בלבוב. נכנסתי אל תלמידי לשפבר, טאדיאוש קורטיץ. שקדם לכן הפקדתי אצלו אי-אלה הפצים אישיים. הקורטיצים גרו בסמוך לגימנסיה ה-11, בה הוריתי שנים רבות. רובע זה היה מאוכלס גרמנים, ויש להזכיר, את פריטי-הלבוש מכרתי בעזרתו של זאפורובסקי. אצלו אכלתי צהריים, לקחתי ממנו עלון המחתרת הפולנית וחזרתי לקורטיצים. בדרך, ברחוב סדובניצקי, לא רחוק מבניין הגימנסיה, נתקלתי בקשלוך, קצת הגימנסיה, המוכר לי היטב. הוא לא גילה כל סימן שהוא מכירני. רק מבטו ליווה אותי באהדה לאורך הרחוב. לא תיארתי לי שכמבטי-עיניים ניתן להביע אהדה והשתתפות בצער כה מרגשות.

אמו של קורטיץ סיפרה לי על היהודים העובדים בבית-הספר הסמוך עלי-שם סנקביץ: "...יהודיות מה ישות וכה עדינות, בנוחיהם של עורכי-דין ורופאים לבובאים, משמשות חיילים גרמנים וחיות אתם..."

בערב השני לשהותי אצל הקורטיצים חסתי באווירת פחד השוררת במקום. העובדה, שלא הציעו לי להתארח ולו למספר ימים בלבד, הבהירה לי את משאלתם האילמת. עונש המוות שזעק מבל כרזה גרמנית השפיע על כל אחד. ביום השלישי לשהותי אצל הקורטיצים אחר-הצהריים נפרדתי מהם בלבביות, ופניתי לעבר ליצ'אקוב.

רחוב גולומב, רחוב צדדי היוצא מרחוב ליצ'אקובסקי, היה מאוכלס שירותי בטחון שונים. באחד הבתים גרו הנאיירים. על דלתם דפקתי. למזלי מצאתי את תלמידי לשעבר, את רישארד. התעודדתי. לולא מצאתיו ספק אם הייתי מעז להיכנס. החלטתי לבקש מקום לינה. אף אחד מהנאיירים לא הציע לי הצעה זו. לא גינתי אותם בשל כך. האווירה בבית הייתה מתוחה. אולי גרם לכך בואי הפתאומי? שוחחנו על הכל, פרט ליהודים. הייתי משולל זהות. לא ראו בי יחדי. לא יכול היה להיות אחרת. בטחונם שלהם ובטחוני שלי דרשו זאת. אבל הרגשתי שאווירה זו הונקת אותי. התרשמתי שהוקל להם ששמעו את המלים, שהטלתי כבודי-אגב לתוך השיחה, שלמחרת אני עוזב את לבוב. אירחו אותי יפה והלינו אותי. בביקר נפרדתי מהבית שהסביר לי פנים.

לתחנת-הרכבת קלפארוב החלטתי ללכת ברגל. בדרך, במעלה רחוב יאנובסקי, נתקלתי בסור גדול של יהודים חוזרים מהמתנה. העברתי מבטי על החולצים. לא מצאתי פנים מוכרות. לעומת זאת נחרת במוחי מחזה בלתי-אנושי. ברגע מסוים קפץ צעיר אחד, סמוק פנים, כנראה הבריגאדיר, אל האסיר שהלך בקצה השורה ואשר קנה להסניה מאחד העוברים-ושבים. הבריגאדיר תקע את שיניו בלחמניה ותלש אותה מפיו של האסיר.

הגעתי לתחנת קלפארוב. קרונות הרכבת לא היו מלאים. חפסתי מקום בתא. בהיותי לבוש „כראה", לא עוררתי כל תשומת-לב.

לצריף בראווה-רוסקה הגעתי בלי תקלה. שיתפתי את שכני בעוגת-החג שתבאתי. הוא לא שמח במיוחד. תגובתו דיכדסה אותי. גם מגבעתי הירוקה לא התקבלה בהתלהבות. הוא אמר, שבתלבושת זו אני מושך אלי תשומת-לב. כמוכן, שלעבודה לבשתי את בגדי הקודמים. מסרתי לו את עלון המחתרת וביקשתיו למסרו הלאה, לפי שיקול דעתי.

הגיעו ימי כפור. הצריפים שהקימונו היו פזורים על-פני הגבעות שמסביב לראווה-רוסקה. כמעט במשך כל היום נשבו יש רוחות קרות. קופאים מקור, במצב-ירוח קודר, צרורות עזי-הסקה על כתפנו, היינו חוזרים בימים אלה אל צריפינו.

באחד הימים סר אלינו והשתכן אדם גוסף, אבל לעבודה לא יצא. סיפר שלפני המלחמה היה תותחן, חייל מקצועי. הגיע לראווה-רוסקה כדי להסתתר מהגסטאפו. ימים אחדים ישב אצלנו ונעלם כלעומת שבא. אבל שהותו אצלנו הביאה לנו ביקור מסוכן. ביום ראשון אחד, מיספר ימים לאחר היעלמו, כשעסקנו בתיקון בגדינו, נפתחה פתאום הדלת ולתוך החדר צעדו שני אנשי גסטאפו. דיברו פולנית עילגת. חקרו את שכני לחדר. הוא ענת, ואני עמדתי בין דרגשי העץ, רכון ראש, שקרע כלי-כולי במלאכת התיקון של בגדי הקרועים. שתקתי. למולנו נמשכה השיחה זמן קצר מאוד. אותי לא שאלו. הלכו מבלי לבדוק את תעודותינו. עד סופו של יום ראשון זה התהלכנו מעוצבנים. לא הרגשתי שבאותו יום אכלתי את כל הלחם שהוקצב גם ליום שני ושלישי. בלילה לא יכולתי להירדם. ניתחתי את המקרה. הגעתי למסקנה, שאנשי הגסטאפו לא פיקפקו כלל במוצאי תארי. גם חברי לעבודה לא חשדו בי. פעמים רבות עברתי ליד המיליציונרים האוקראינים

שעמדו על המשמר בנקודות ביקורת הרכבות, ולא קרה לי כלום. אף-על-פי-כן רדף אחרי הפחד והלך בעקבותי.

בבוקר, עם בואנו לעבודה, היינו מבעירים מדורה באחד החדרים שטרם הונחה בו ריצפת, למרות האיסור החמור, ולפי תור היינו ניגשים להתחמם לידה. באחד הימים משך אליו החום צעיר יהודי שחיפש מקלט באותם צריפים ריקים ולא נעולים, מפני האפורות והתפוחות הודקו אף מוכה כסור ומכוסה אכעבועות. משהושיט ידיו לאש, הנחית עליו הפועל הצעיר יאן שקרב להטם ידיו, מכת פתאום חזקה בחוטמו הפצוע. אנהה התמלטה מפיו של הצעיר היהודי ועיניו הביעו זעם ותרעומת.

אמצעי הכספיים הלכו ואזלו במהירות מבחילה. החלטתי לעשות מעשה שכמעט נגמר בכי"רע. החלטתי לנצל את זכותי לקבלת כרטיסי-מזון ולהשיג אי-אלה מיצרכים. לשם כך היה עלי לפנות ללשכת הרישום בראווה-ירוסקה; ובאחד מימי פברואר, במקום ללכת עם הבריגאדה לעבודה, פניתי העירה.

לשכת-הרישום שכנה בבניין לא גדול, מובדל בגדר מבניין בית-הספר הסמוך, הפוס על-ידי הנסטאפו. עברתי מסדרון צר, נכנסתי לחדר ונעמדתי לפני שולחן, שמאחוריו ישבה פקידה אוקראינית צעירה. ביקשה ממני אישור המעיד על מקום-מגורי הקבוע. מסרתי את האישור מווברז'ה, שבזמנו קיבלתי מבוולסלאב. היא העבירה עיניה על הכרטיס ופתאום קמה ממקומה ונחפזה לחדר הסמוך. במשיכה מהירה אחת שלפתי את הבקבוקן מנחבואו במכנסי וטמנתי אותו בידי השמאלית. היכיתי. מתחדר הסמוך יצא גבר נמוך-קומה, רחב-כתפיים, לבוש אורתית העתישכ במקומה של הפקידה ובידו האישור מווברז'ה. לא שאל שאלות. קרא. תוך כדי קריאה הרים ראשו וסקר אותי. לא הסירותי עיני ממנו. לבסוף קם לאטו ובפנותו לפקידה זרק באוקראינית מלה אחת בלבד: „לרישום" וחזר לחדרו. הפקידה רשמה מה שרשמה והושיטה לי כרטיסי-מזון.

משמצאתי עצמי, סוף-סוף, בחוץ פג פתאום רצוני לחפש הנות מכולת ולרכוש את תבילת-הסזון המגיעה לי. יד שלג לח. מרוקן ממחשבה בוססתי ארוכות ברחובות העירה. לבסוף נכנסתי לתנת-מכילה וקניתי מיצרכים. אבל מאז לא ניצלתי עוד את כרטיסי-המזון. כל השביע הבא וזיתי במתח נפשי, אכול חששות, שמא תקרה תקלה, כי הרי כעת אני כבר ברשימת חושבי ראווה-ירוסקה!

משרדי החברה הצריפי המגורים נמצאו בעיבורה של העיר. מגענו עם תושביה היו רופפים מאוד, ומגעו שלי לא היו קיימים כלל. ביום ראשון היינו נשארים בצריף, רק פעם אחת בלבד יצאתי העירה, לכנסיה. אבל בתוך התמזון שמילא אותה הרגשתי את עצמי גרוע יותר מאשר בצריף. מסתבר שנגמלתי מחברת אנשים רגילה ומבלי לחכות לסיים התפילה עזבתי את הכנסיה.

באותו אחרי-הצהריים נדע לי כינוי המחתרתי של שכני ב"א.ק. מעולם לא דיברנו על יהודים, אפילו לא על יהודי ראווה-ירוסקה. לעומת זאת היה חברי-לגורל מתאר לפני בלהט רב ובצבעים ורודים את העתיד הקרב ובא, כאשר הצבא הסובייטי יפלוש לפולין וה"א.ק. יפתח בפעולה. מעולם לא העלה את האפשרות להיעזר ביהודים, כבמחש ממש, שיש לארגנו למלחמה בגרמנים. אל המאורעות

האיומים בראווה-רוסקה, אל חיטולם האכזרי של היהודים בידי הגרמנים, התייחס כאילו התרחשו על פלאניטה אחרת. אטימות מוחלטת זו נראתה לי לעתים כשתיקה שבהסכמת.

באחד הימים הופיעו בדירתנו שני אנשים. הוא: גבר בגיל העמידה, צולע, נגר מומחה. היא: צעירה, בלונדית, עיניה כחולות. אולם מראת פניה היהודי בלט לעין כל. הוא הציג אותה כקרובת משפחה. רק בערב לאחר העבודה היינו נפגשים עם דיירים חדשים אלה. היא דיברה פולנית והעטה במבטא האופייני לפולנים מהאזורים המערביים של פולין. הקניסה סדר בדירה. התנהגת בחופשיות רבה. שותפי לדירה לא תגיב תגובה כלשהי על נוכחותם של הדיירים החדשים, כאילו לא ראה אותם כלל. אני השתדלתי לא לשים לב אליה. רק פעם, משנפגשו מבטינו, הופיע לרגע קמט מאונך על מצחה החלק...

יום אחד העבירו חלק מקבוצתנו למחסנים בתחנת-הרכבת. ציוו עלינו לתכניס בהם סדר. בצהריים, כאשר התיישבנו לנח, נשמעו לפתע מטחי יריות ברובע זה של העיר. הגרמנים חיטלו את שרידי היהודים שבעיר. הקליעים נפלו בסמוך לנו. מנהל המחסן מסר לנו, שכפי הנראה, מסתתרים יהודים בסביבה. כעבור רגע קט פרצה לתוך דלתו הפתוחה של המחסן בערה יהודיה מחפשת מסתור. אבל המחסנאי גירש אותה באכזריות החוצה. כנראה שהבחורה הכירה אותו, או אולי עבדה במחסן זה, מפני שפנתה אל המחסנאי בשמו, בהתחנה לפניו שיחוס עליה. אך זה, בפנותו אלינו, כינה אותה „יהודיה חסרת-בישות“. אחר מקרה זה עוד המשיכו להגיע אלינו, במשך כמה ימים רצופים, הדי יריות. הגרמנים ירו ביהודים בודדים שלכוד.

בימים קשים אלה הופיע בצרף השכן גבר צעיר. אחר-כך באה אשה ואתה נער קטן. היו אלה יהודים שחיפשו מסתור. בחרדה הסתכלתי כיצד הפועלים משתכרים כל ערב. לא יכולתי להירגע. ניצנץ כמחוי הרעיון שעלי לעזוב את ראוה-רוסקה. הרעיון הזה לא נתן לי מנוח. חג הפסחא הקרב היווה גימוק נאות לנסיעה. על תוכניתי זו הודעתי לחברי-לגורל.

שוב לבוב

בקרון הרכבת הגעתי למסקנה שלא יכולתי עוד להמשיך לשבת בראווה-רוסקה. קשה היה לחיות באווירת המאורעות האחרונים. ביחד עם זה ידעתי שנוסע אני ללבוב בלי כל תוכנית. תוך כדי נסיעה היה עלי להחליט איפה להשתכן. לגישו לא אחזור. אם כן, לאן? ירדתי ונעמדתי לפני כנסיית אגנה הקדושה, שבקרבת רחוב זיגמונטובסקי, שם גר אוסטאכוביץ. כשנכנסתי לשער הבית נדמה היה לי, שלא אני חזרתי ללבוב. השעות הממושכות בראווה-רוסקה והכורח הפנימי המתמיד להציג זהות אחרת טבעו בי עקבותיהם. בעלותי לקומת הדירה, בה התגורר אוסטאכוביץ, העפתי מבט לתוך שמשות הדלת המזוגגת. נדמה היה לי שהפנים הניבטים אלי אינם שלי.

אוסטאכוביץ התגורר עם אשתו, ילדו ואנו בדירה לא גדולה. חלונות וחדר המטבח יצאו לגזוזטרה הפונה לחצר. מיזמי הראשון הרגשתי את עצמי בדירה

זו כבכלוב. כל צעד בתוך דירונת זו נראה היה מביד לשלושת החלונות ובדמה היה לי שדיירי הבית מציעים לתוכם. לא יכולתי לשכח את מבטת החשדני של השוערת בה נתקלתי בשער.

אוסטאטוביץ הילק עמי את מיטתו. לא רציתי לגרום להם טרדות ואי-נעימויות. היה עלי למהר ולצאת, אבל לאן? המקרה בא לעזרתי. אוסטאטוביץ פגש את אחד מתלמידיי לשעבר, נויק, וזה סיפר לי שהוא מחפש עובד, שיעזור לו במפעלו. בלי היסוסים קיבלתי עלי עבודה זו. ועוד באותו יום לפנות-ערב חציתי את שער הגן ברחוב שימונוביצי 7. על השער התנוסס שלט: „חברה לתובלה, א. נוידיק“.

היתה זו יללה ששכנה בקרן הרחובות השקטים שימונוביצי ומודן-ייבסקי. ביחוד הבויק בשמונו וחוב מודווייבסקי. לאחר כמה ימים סיפר לי נוידיק, שעבד אצלו מהנדס צעיר, אחד ממכירי, פ. מודלינגר, שבבגדי-סבל חש עצמו כה בטוח עד שהחל לבוא לכיכר השוק הסמוך „אוגיה ברן-סקה“, בסביבה בה התגורר קודם לכן. אך באחד הימים לא חזר למשרד.

בוילה היו דיירים שונים. במרתף התגורר נגר ואשתו. שניהם קשישים. את קומת הקרקע תפסה יונקה נוידיק ביחד עם בנה דז'יק ואחותה. דייר הקומה הראשונה היה רווק זקן, דאָשק, שעבד בתחנת-הרכבת הראשית. ה„משרד“ היה בעצם חדר שתוקעה בבית הנוידיקים. אל המשרד הוליך מסדרון עם מצא לגווזסרה קטנה ולחצר. בכדי להגיע למשרד צריך היה לצלצל בדלת הכניסה למסדרון. החדר הסמוך למשרד היה פנוי וזמנית השתכנו בו כדיירים היילים הונגרים.

הציוד של „החברה לתובלה“ כלל משאית בת 2 טונות מערכוש הסובייטי ועגלה רתומה לסוס אחד. בסוס הזקן, השחור, טיפלה בנסיירות מיוחדת אמו של תלמידי. „הגברת עם הסוס השחור“ — כפי שכינה — היתה דמות ידועה ואהודה ברובע המסחרי. עם מות הבעל התרוששה משפחת נוידיק, והאלמנה היתה למשענת הבית. במשאית טיפל דז'יק נוידיק.

כעוברי את שער הווילה לא שיערתי ש„חברת נוידיק“ תהיה לזמן ארוך ביתי ונמל-מבטחים!

בהתחשב בבטחוני שלי ובחשש לאסון הצלול לבוא על בעלי הווילה — לא יכולתי אפילו להעלות בדעתי לצאת ממנה. לכן נאלץ הייתי לארגן את העבודה כך שמבלי לצאת החוצה אוכל להביא את מירב התועלת. הטלפון במשרד היה לכלי-העבודה העיקרי שלי. ברור זו קיבלתי הזמנות להובלה, אירגנתי את ביצוע העבודה וקבעתי את המחירים. בגביית התשלומים עסק מנהל החברה, בנה של גברת נוידיק. הוא היה נציג החברה כלפי הוץ ועמד בקשר עם המשרד הגרמני, שלטרתו היו נתונות כל תכרות-התובלה בלבוב. במצב-רוחו של הגרמני, מנהל אותו משרד, היו תלויות ההזמנות להובלה וכמו-כן הקצבת הדלק למשאית ומספוא לסוס. לכן לא שכח מנהל החברה שלנו את חובתו לכבדו כל שבוע בעונה.

במשרד ביצעתי את כל עבודות הניירת ובמידת האפשרות גם עזרתי לאבס את הסוס. כמה עסקות תובלה מוצלחות הבטיחו לנו, בימים קשים אלה, שפע מזונות. כמובן שלא נמנעו מאתנו גם מצבים קשים. המשאית, אמצעי התובלה

העיקרי שלנו, היתה מתקלקלת לעתים קרובות ועלי היה למצוא פתרון לבעיה הסבוכה של השגת חלקי-חילוף, בלי שאצטרך לצאת מהמשרד. את זאת עשיתי באמצעותו של דאשק, דייר הקומה הראשונה, שתצלחתי לרכוש אהדתו. הוא ידע את הדרכים למחסני הרכבת, בהם אוספו שלל המלחמה הסובייטי. שם נמצאו חלקי-חילוף שונים. לפעמים נקלעתי למצב סביר, כאשר הוצע לי להתלוות אל הנהג באחת מנסיעותיו. במסך עשר שנות עבודתי בנימציה הלבובאית ה"11 הייתי ידוע לציבור גדול למדי. על צלצול בדלת הכניסה לא הייתי מגיב מיד. רק לאחר בדיקה מדוקדקת מבעד ל"עין" שבדלת המשרד, הקבועה מול דלת הכניסה, הייתי פותח את הדלת ומזמין את הלקוח. דוידק (אלווי ג.) השתדל — עד כמה שניתן — לטפל בעצמו בלקוח.

כלוא בוילה ומזוהר שלא לצאת ממנה — לא היו לי כל ידיעות מאמי ומשפחתי. דוידק ניסה לקשור קשר עם אחי אלפרד, אבל ללא הצלחה. דוידק לא ידע מה וכיצד לפעול כאשר בויגאדת העבודה יצאה ממגרש התערוכה; ואולי לא עמד לו אומץ-לבו. על חיטול הגיטו קיבלתי ממני ידיעות מצומצמות בלבד.

באחר-צהריים אחד מימי ראשון, בסתיו 1943, ראיתי מבעד לוילוגות שבחדר השינה קבוצת יהודים החוזרים מהעבודה. אחרונה בשורה נחפה צעירה יהודיה בראש רכון תוך התאמצות להשיג את הקבוצה.

באמצעות הראדיו נתקיים עדיין הקשר ביני לבין העולם. בדריכות עקבתי אחר ההתרחשויות בחזית. בוילה הופיעו משתכנים חדשים. היו אלה עובדי-רכבת גרמנים, שגבי נודק השכירה להם את החדר בקומה הראשונה. לא נפגשתי אתם. לעומת זאת, בחדר הסמוך למשרד התגורר במשך זמן מסוים הונגרי אחד בשם שאנדור שהיה סקל בצנא וסחר בזהב. פעם הראת לנו שלטי-אבירים מקורי עם המונח "האם הקדושה" מרוקעת בתוך לוח-זהב. הוא התעניין מה מחירה של שכית חמדה עתיקה זו.

לעתים נוצרו מצבים מביכים. אצל הנוידקים התארח קרוב-משפחה מווינה. ללא אזהרה הזמינה אותי גבי נודק אל השולחן, לארוחה, והושיבה אותי מול האורח. זה פתח אתי בשיחה וקרא בשמי. הוא היה בלתי-מוכר לי לחלוטין, אך הסתבר שזמן רב לפני המלחמה התארח אצל הנוידקים. לדבריו, שנאסרו לפי תומנו, לא השתניתי הרבה ומראה פני צעיר מאוד. משסיפרתי על כך לגבי נודק, לאחר שזה עזב את הבית, צחקת עד לדמעות. לא פעם עמדתי משתאה נוכח גילויי אומץ-לבה שגבלו בסכנת נפשות. למשל: מטעמי בטחון היה עלינו להעביר את פרוספור ק. קוראני, יהודי במוצאו, מדירה אחת לאחרת ודווקא בשעה שהגסטאפו ערך מצוד בסביבה הקרובה, והיא, גבי נודק, למרות הסכנה, ביצעה העברה זו ללא כל היסוס ובתושיה רבה. הצטיינה בעז-רוח ובצלילות הדעת.

באחד מימי אוקטובר חזר דוידק מוועד מביתו של לקוח שהתגורר במעלה רחוב ליצ'אקובסקי. הוא סיפר שברחוב רובץ ריח-צהנה כבד, מחריד ומחניק של גופות אנשים נשרפות. אנשים אופרים שהגרמנים עומדים לברוח מלבוב ולכן הם מזחים את עקבות פשיעיהם.

לא תמיד ניתן היה להישמר מפני ביקור בלתי-צפוי. לעובדי-הרכבת, שגר בדירת הקומה הראשונה, היה ידד שבעוברו דרך לבוב נהג להיכנס לחדר-האוכל מבלי שיזמינו אותו. פעם ביקש להשאיר מזוודה לזמן קצר והתנהג בצורה מזוהה. ברגע מסוים, בקפרי בקול רם על קייב, פתח את המזוודה ותוך כדי ציחקוק הוציא מתוכה תצלומים — תמונות של הוצאה-להורג, ביחידות ובהמונן. תוך ביטויי גנאי וגידופים, „הסביר“ לנו תמונת אחת המתארת יהודי, שלדבריו הוא עצמו הוליכו לגרדום.

מוזמן לזמן הייתי מקבל בטלפון הוראות עבור דאשק ומוסרן לו בבוקר עם בואו למשרד. היה זה איש תולני והשיעול הציק לו, בייחוד בימי סגריר, בהם לא יצא לעבודה. בדיוק ביום שכזה יצאתי מתוך היסח-הדעת מן המשרד אל דירתו. משפתחתי את הדלת ראיתי ליד מיטתו את הרופא המוכר, ד"ר איגנארוביץ. לא החלפנו מלים בינינו. מסרתי את התרואה לדאשק וירדתי למשרד. הייתי מרוגז ומעוצבן. חששתי שמא אישיותי היתה לנושא השיחה בין דאשק לרופא. מאחת השיחות עם גב' נוידיק שבאר היה בזכרוני תיאור אופי של דאשק, שלא השרה עלי אופטימיות יתירה... גב' נוידיק היחה מודאגת מאוד ממקרה זה. לכן חיכיתי בחוסר סבלנות לביקורו של דאשק במשרדי. והנה לא חשתי כל שינוי ביחסו אלי, שהיה כתמיד לבבי מאוד. העמיד לימדני שיש ואדם החשוד במסוריות מפורקת — מוכיח עצמו לאורך כל הדרך, שעל אף הנסיבות הבלתי-אנושיות לא איבד צלם אלוהים.

ככל שהתמשכה המלחמה כן הוסיפו הגרמנים הגבלות על חושבי לבוב. צימצמו את שעות הספקת הגז לבתים. הגבלה זו כמעט והביאה אסון מהריד על הווילה. בבוקר אחד מימי ינואר הראשונים של 1944, יזעזעה התפרוצות חזקה את הווילה. רק לאחר זמן, משגרגענו, התברר לנו שהתפרוצות הגז אירעה כמרתף, מקום מגוריהם של הישישים. שני הישישים נכוז קשות ונפסרו בבית החולים.

ככל העניינים טיפלה גב' נוידיק לבדה. התפעלתי מתושייתה להשתלט על מצבים כה סבוכים ומסוכנים. היא סיפרה לי שבשנת 1939, כאשר הגרמנים התקרבו ללבוב והפניזו את רחובותיה, נורה ידידי של דזידיק, ברנקביץ שמו. יומיים שכב ברחוב ואף אחד לא התעניין בו. אז ציוותה גב' נוידיק על בנה לרתום את הסוס ויחד העלו את המת על העגלה וקברו אותו. לאחר קבורת הישישים נראה היה לי שהוא מתוחה ומעוצבנת. הסיבה לכך התבררה במהרה. לא עבר שבוע וקרובי הישישים הופיעו ודרשו את הירושה. הוסיפו וסענו, שהישישים בודאי הסתירו יהודים ותמורת תשלום „נכבד“... הרי הם לא עבדו כלל ובכל זאת התקיימו יפה!... מתברר, שגברת נוידיק ידעה על כך ולכן גם סיהרה ושלחה אותם הכיתה באומרה להם לבוא ביום אחר. עם לכתם הכניסה אותי בסוד העניינים.

סאחורי הקיר בשכנות עם הישישים הסתתרו אם יהודיה ובתה, היא החליטה להודיע מיד על התקרית לבעלה שעבד כפחה בבתי-המלאכה של הרכבת. המצב שנוצר דרש פעולה מהירה. קרובי הישישים עלולים להופיע בכל רגע, ובמקרה

זה חייבים נתיה לאפשר להם לטרוק את הנדניה, גברת נוידיק הוציאה את שתי הנשים ממזבובאן, מפתחות החיבורות עברו בקושי דרך המשורד. כפי שצפוי היה תפיעו הקרובים סיד, אבל את התנאים לא מצאו. אחריכך נודע לי שהפחח הצליח להעביר את הנשים לכפר הפולני שמיאנובקה ולהסתירן אצל אחד האיכרים. כולם עברו את הכבוש הנאצי וניצלו.

כרניל, היתה גבי נוידיק סרה כל ערב לאורות ומטפלת במס, והנה כמה ימים לאחר מקרה זה פרצה לפתע למשורד וביקשה ממני ללכת איתה. אמרה כי מישחו נמצא בגן, למרבה הפתעתי ראיתי בשקע שמתחת למרפסת נפר מסתתר. גבי נוידיק, הכירה בנער שזחו בנו של הפחח. דייר לא צפוי זה נשאר באותו מחבוא עד לצאת הגרמנים מלבוב.

בחזית המזרח חלו המורות מיום ליום. התרחשויות בחזית השפיעו גם על עובדי-הרכבת שהתנוררו בקומת-הורילה. באחד הצרבים סר אחד מהם אלינו — מעשה שקודם לכן לא עשה — ופתח אתי בשיחה ארוכה. התמרטר על המלחמה, מתח ביקורת על סטלין, חזת הבוסה מזחלמת של הגרמנים. סיפר על סיסמות אנטי-מלחמתיות המופיעות על קירות תחנות-הרכבת. תייתי מופתע מוידויו. עד אז לא שמעתי חלונות מפיו של גרמני. לא ידעתי כיצד להגיב.

חזית המזרח קרבה ובאה. במהלך הקרבות עברו מיספר עיירות במזרחת של לבוב מיד ליד. קרבות עזים התנהלו ליד ברודי. במשך לילה אחד גודש רחוב מודן-ייבסקי בטאנקיסטים גרמנים. לאורך תרחוב עמדו טורי טאנקים חדישים, מומחים צבאיים בדקו את כושר פעולתם. צקעים הסירו את הכתמים ממישטחי הטאנקים ובתבנית מיוחדת ציירו על הצריחים את אות הקרב: נמר. מסתר סאתורי וילון, שכיסה את הלון המשורד, הסתכלתי בעבודת הגרמנים. ברחוב הצר, בין הכתים ובתוך העצים, היו הטאנקים מסוויים היטב משינוי של מטוס-הסיוור הסובייטי. על אף הימצאותם של חיילים רבים ברחוב שרר בו שקט. לא נשמעה זימרת הטאנקיסטים. החיילים לא סרו לבתים הסמוכים, כפי שהיו עושים בוודאי לפני זמן לא רב.

באותו זמן נתקבלה מהמשורד הראשי של חברת התובלה הודעת, שעל כל אמצעי התעבורה להתפנות מערבה. חברת א. נוידיק לא חזתה צעד שכזה. הכורה בתיקון המטאית אמור היה לשמש סיבה והצדקה לדחיית הפינוי למועד מאוחר יותר.

במהצית השנית של יולי 1944 הופגזה לבוב. בסמוך לוויילת הנוידיקים היתה וילה יפה אחרת, של המתנדס שרינג שנורה בידי הגרמנים. בוילה זו השתכנה פלוגת ס.ס. ממונעת. ב-27 ביולי, לפני הצהריים, בא פתאום דזידיק למשורד הודיע שה"ס.ס. עוזבים את וילה שרינג. אחד הקצינים אמר לסקרנים שהתקהלו סביב, שזמנית יוצא הצבא את העיר, אבל הם עוד יחזרו.

בפעם הראשונה, לאחר למעלה משנה להיותי כלוא, יצאתי מוויילת הנוידיקים במעלה רחוב ליסטופאד התקדמה שרשרת חיילים גרמנים תבושי קסדות וחמושים

בניסק אנטי-טאנקי, ללא שירה, כשפניהם מערבת. קהות מזורה יודה עלי. עד סוף היום הוציאו מוילת שרינג חפצים שונים ומיצרכי-סוזן. דוידק הביא כמה בקבוקי מיץ-פטל, שלל סמרטוץ ה-ס.ס.

הנרמנים יצאו. עד הערב לא התרחש משהו מיוחד. הצבא הסובייטי לא נראה עדיין. לעומת זאת פשטה שמועה שללבוז עומדת להיכנס דיוויזיית ה-ס.ס. האוקראינית „הליצייקה“. וזו תבצע טבח באוכלוסיית העיר. כמה בהלת.

„וכי כך תיראה שעת השיחרור המיוחל?...“, שאלתי את עצמי, „עלי לשוב אל זרותי?“ הוצאתי מהמגירה מכשיר-גילוח. ראשית כל, להוריד את... השפם! במרצאת ראיתי את פני הישנים שכמעט נשכחו ממני. „אלה הם פני...“, חייכתי לטראף.

בערך ב-8 בבוקר יצאתי לרחוב מודזייבסקי. ברחוב צעד חייל סובייטי, החייל הראשון שפגשתי, והוא נער כבן 17, שאפודת-מגן מוצמדת לחוזה הנערה. סיפרתי לו על ה-ס.ס. „הליצייקה“ המאיימת על העיר. הוא פרץ בצחוק לבכי: „המפלצת הנאצית נמחצה! שוב לא תטיל אימתה...“. באותו יום נכנסתי לשטח הגישי. לא יכולתי לתבחין היכן הם ורחובות הישנים. כל השטח היה מכוסה תלי חרבות, בתים הרוסים ושרופים. אספתי מעט אפר מאדמת הגיטו ואמרתי „קדיש“ לזכר הנספים. חזרתי הביתה, לוילת הנוידיקים.

אחרית-דבר

בקיץ 1945, זמן-מה לאחר סיום המלחמה, פגשתי בלבוב יהודי סקרן ממגרש התערוכה, במדי קצין פולני, חסר רגל אחת ונשען על קביים. הוא היה קרובו של בראקסטר, שעבד באותו אגף במגרש התערוכה בשנת 1942. ספיו שמעתי על גורלו של אחי האהוב אלפרד. אחי נפצע ברגלו בהתפוצצות מקריית. האמין שאבוא לעזרתו ורכות דיבר על כך. באחד מימי אוגוסט 1943 הופיעה פלוגת ה-ס.ס. במגרש התערוכה ולקחו אתם את אחי ועובדים נוספים. אלפרד נספה. נספתה גם אחותי. לפי סיפורו של אחי הוציאה מתוך מרתף, ששימש מחסן-עזרת ברחוב זולקייבסקי, בו הסתתרה. אני נספתה בגיטו. שם נספו גם רבים מקרובי.

(מפולנית: חיים רשף)

of his fight against the Holocaust in Bialystok in a very modest description he sent to the Yalkut from Germany.

One of those whom Busse rescued, Haika Grossman, has to add a number of details on Otto Busse, the wonderful man, the believer and helper and his deeds.

Menashe Rosenberg describes a rescue operation carried out by Non-Jews. He went to visit the little Danish township of Gilleleje to find out additional details on that ervellous episode. He also took a number of pictures on the spot and found one of the active members fo the Danish underground.

This man is Gilbert Lassen, who, to this day lives at Gilleleje. He relates his activities in the Anti-Nazi underground from the Spring of 1943 to the Summer of 1944. In his article you'll find a great many facts and details on the methods in use in those days and on the connections with non-occupied territory (Sweden) which centered around the operation to rescue Danish Jews.

Source Material and Testimonial

The history of the Jews of Munkacs during the World War is being told from a direct source: Eliahu Rubin, director of the Hebrew Gymnasium until it was liquidated. It is testimony on relations within the Jewish community and it's leaders and it also shows the more and more deteriorating attitude of the Hungarian Government which reached it's climax in the general expulsion to Auschwitz in May 1944. In this testimony we see the leaders of the community on the background of the fate which overtook the whole of the Hungarian Jewry and the inhabitants of Munkacs in particular. The record brings to life the atmosphere and the cruel circumstances: persecution and finally transportation to the extermination camp.

Testimony from a different source brings Joseph Kisner, who tells of the days of terror in Lwow that began with Operation Barbarossa and went on until the city was retaken by the Red Army. On the 22nd of June, 1941, Nazi terror took place of normal, quiet life. Personal adroitness helped the author to escape the "Actions" at Lwow and brought him to Hawn-Ruska. After several flights in both directions between these two places he found a haven of refuge in a country-house, belonging to a transport company in one of the suburbs of Lwow — until, on the 27th of July, 1944, the first Russian soldier reappeared.

Books

Yehuda Bauer reviews a recently published book by Eliahu Ben-Eliaar, "Foreign Policy of the Third Reich and the Jews", and he finds it an **astounding book**: No sources are mentioned and there is contradiction between contents and title. He finds exaggerations and errors; no mention is made of how German Jews reacted. The author maintains — says the reviewer — that Hitler used Antisemitism as a political means to achieve domination over Europe.